

વિદ્યોપાસનામાં જ સ્વધર્મ જોનાર, સાક્ષર જીવનનો અંગીકાર કરનાર ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનો જન્મ નડિયાદમાં થયો હતો. મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક તેમજ બી.એ. થયા. ઈ.સ. 1879માં ભાવનગર રાજ્યના દીવાન શામળદાસના ખાનગી સેક્રેટરી રહ્યા, પછી થોડાં વરસો વકીલાત માટે મુંબઈ રહ્યા. સત્યશોધક વૃત્તિ ને ગહન અધ્યયન-પીપાસા તેમજ અદ્ભુત મનોબળને કારણે સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ સ્વીકારી. નર્મદની જેમ એમને નિવૃત્તિ ફળી. જીવન અને સાહિત્યની ઉપાસનામાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનો સુમેળ સધાયો. જીવનદર્શનમાં પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ કેળવ્યો.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન તેમજ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર હેઠળ તેમણે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાના ચાર ભાગ તૈયાર કર્યા. સુઘટ્ટ વસ્તુગૂંથણી, વૈવિધ્યસભર જીવંત પાત્રસૃષ્ટિ, વિગતથી ભરપૂર સુંદર વર્ણનો અને ચિંતનસભર ગદ્યશૈલીને કારણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા ચિરંજીવ સ્થાને છે. તેમનાં ‘સ્નેહમુદ્રા’, ‘સાક્ષરજીવન’, ‘લીલાવતી જીવનકલા’, ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’, ‘સ્કેપબુક’ વગેરે પુસ્તકો પણ જાણીતાં છે.

પ્રસ્તુત પાઠ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ચતુર્થભાગનો છે. પિતા વિદ્યાચતુર અને માતા ગુણસુંદરીને બે પુત્રીઓ છે. મોટી કુમુદ અને નાની કુસુમ. કુમુદનો વિવાહ સરસ્વતીચંદ્ર જોડે સંપન્ન થયેલો, પરંતુ એના ગૃહત્યાગ બાદ એનાં પુનર્લગ્ન પ્રમાદધન નામના અસંસ્કારી યુવક સાથે થતાં કુમુદ અત્યંત દુઃખી થઈ. કુસુમ હોશિયાર - તેજસ્વી - બુદ્ધિશીલ હતી. પશ્ચિમના વિચાર - આચાર - સંસ્કારની એના ચિત્ત પર અમીટ છાપ હતી. પોતાની મોટી બહેન કુમુદના પુનર્લગ્નની વેદના એનાથી અજાણ નથી. પિતા વિદ્યાચતુર, કુસુમ પરણીને દુઃખી થાય એ કરતાં આજીવન કુંવારી રહે એમાં સંમત હતા. માતા ગુણસુંદરી અને વિધવા કાકી સુંદરગૌરીની સ્ત્રીસહજ ઈચ્છા કુસુમને યોગ્ય વર-ધર શોધી પરણાવવાની હતી. માતા-પિતાની ચિન્તાનો પડઘો કુસુમના મનમાં આજીવન અપરિણીત રહી, પોતાને માલણ જેવું સાદું-સરળ જીવન જીવવાનો નિશ્ચય કરાવે છે અને અહીં એની સાધના ‘કઠણ તપ’ રૂપે આરંભાય છે. અહીં કુસુમના હૃદયની પ્રફુલ્લતા - નિખાલસતા તેમજ નિર્દોષતા - સ્વાભાવિકતા આપણા મનની સભરતા માટે સક્ષમ છે. સુંદરગૌરીની પીઠતા - અનુભવદક્ષતા અને આર્યસંસ્કારની સમજણ - સૌમ્યતા ચિત્તાર્કષક બની છે. સર્વે પાત્રોના સંવાદોમાં પડઘાતો ગોવર્ધનરામની ઓજસ્વી ભાષા - શૈલીનો રણકો - શબ્દ-શબ્દ સંભળાય છે. પ્રસંગની પ્રસન્નતા - સરસતા, તર્કશક્તિ - બુદ્ધિ કૌશલના અનર્ગળ સૌંદર્યનું સુરેખ પ્રતિબિંબ આ ગદ્યખંડને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર બનાવે છે.

“કુસુમ ! ઓ કુસુમ ! તને ખોળીખોળીને હું થાકી ગઈ. બળ્યું, આમ તે શું કરતી હઈશ ?” એમ બોલતીબોલતી કુસુમના માંડવા આગળ થઈને સુન્દર ઉતાવળીઉતાવળી ચારેપાસ જોતીજોતી ફરતી હતી. આજ પ્રાતઃકાળની તે જડતી ન હતી. અને એને માટે નિર્મેલા કોઈ પણ સ્થાનમાં તેનો પત્તો ન હતો. એમ કરતાં છેવટે માળણની ઓરડીની પાછળ એક પીપળા તળે કંઈક ઘસારો લાગ્યો, કાન માંડ્યા, બીજા ઝાડ પાછળ સંતાઈને જોયું, અને જુએ છે તો એક હાંલ્લામાં કંઈક રાંધવા બેઠેલી કુસુમની પીઠ - માળણનો એક જાડો સાલ્લો પહેરેલો તેથી ઓળખાઈ નહિ... પણ જરીક એક પાસથી જોયું તો કાન, નાક, આંખ, ગાલ - સર્વ કુસુમનાં જ. શ્વાસ રૂંધી, સ્તબ્ધ થઈ, છાતીએ હાથ મૂકી, કાકી ભત્રીજીનો આ ચિત્રવેશ જોઈ રહી. નાક ચઢાવી, હોઠ લંબાવી, આંખો સંકોડી, અનેક ગૂંચવાડામાં પડી, મનમાં ને મનમાં સુન્દર બબડી : “આ છોકરીથી તો ત્રાહિ, દીનાનાથ ! એ શું કરે છે ને કરશે તે આપણાથી તો કંઈ સમજાય નહિ. એની માને દુઃખ આવી પડ્યું એટલે એને સૂઝતું નથી ને બાપને કારભારમાં દીકરીનું ચરિત્ર વસતું નથી. એવાંએવાંની બુદ્ધિ લોપ પામી ગઈ ત્યાં મારા તો શા આશરા ?- છતી થાઉં ? - ના, ના, જોઉં તો ખરી આ વેશ આખરે કેવો ઊતરે છે !”

માળણની ઝૂંપડી અને વાડીના કોટ વચ્ચે ખાલી જગા હતી અને તે એક પીપળાના ઝાડની છાયાથી ઢંકાઈ હતી. આ ઝાડનાં મૂળ આગળ કુસુમે ભોંયમાં જ ખાડો ખોદી ચૂલો કર્યો હતો અને તેમાં દેવતા સળગાવી, ઉપર હાંલ્લામાં ખીચડી ચઢાવી હતી. પોતે પાસે એક ઈંટ ઉપર અર્ધોત્થિત - અર્ધોત્ક - અધૂકડી બેઠી હતી. પોતાના શરીર ઉપરથી સર્વ અલંકાર કાઢી મૂકેલા હતા, પણ પીપળાના તળ આગળ પોતે કોઈ વેલી પેઠે બેઠેલી લાગતી હતી અને પીપળાનો અલંકાર જાતે જ થઈ પડી હતી. કૃષ્ણપક્ષમાં

મધ્યરાત્રિએ ચન્દ્રબિમ્બ ક્ષિતિજમાં ઊગે અને આસપાસના પ્રદેશમાં રમ્ય નવીન પ્રકાશ પ્રકટાવી રહે તેમ ઝાડના મેલા થડ આગળ કાળા સાલ્લામાં કુસુમનું ગૌર મુખબિમ્બ નવીન કાન્તિ ધરતું હતું. તે જોતાં સુન્દરને ઉમળકો આવ્યો અને છતી થઈ બાઝી પડતી પડતી અટકી.

ઝાડની ડાળો અને પાંદડાં વચ્ચેથી કોયલ ટહુકી ઊઠે તેમ શાન્તિની છાયાથી ઊભરાતા આ સ્થાનમાં કુસુમ બોલીને સુન્દરનો પગ અટક્યો:

“જમની ! આ ચૂલામાંથી દેવતા ઘેર જાય છે ને ધુમાડો થાય છે તે ભૂંગળી વગર શું કરવું ?”

થોડેક છેટે ઊગેલું ઘાસ એક લાંબી કાતર વડે બેસીને કાપતી કાપતી માળણ બોલી : “ઊભાં રહો, ભૂંગળી લાવું.”

“ના, ના, ભૂંગળી ન હોય તોય ફૂંક મરાય એમ કર.”

“તે વારુ, અમ માળીડાંનેય ભૂંગળી મળે તે તમને જંગલમાં નહિ મળે ? ત્યાં તો ઘણાય વાંસ હોય.”

“પણ વાંસને કાપવાનું જોઈએ કની ? આપણે તો વગર ભૂંગળીએ તાપ લાગે એવું બતાવ.”

માળણ ઊઠી આવી, ચૂલા સામે જોતીજોતી બોલી : “વારુ બહેન, તમે કર્મી લોક, તેને આ તે શા અકર્મીના ધંધા કરવા ? જાઓ, ઘેર જાઓ. જુઓ તો ખરાં આ ધુમાડે તમારી આંખો કરી છે તે - કેસૂડાંનાં ફૂલ જેવી !”

“ના, તે હું કહું તે કર.”

માળણ કંઈ વિચાર કરી બોલી : “પાંદડાં ને ઘાસનો દેવતા - તે પૂરો થયો; એ હવે બીજાં સૂકાં પાંદડાં વીણી લાવ્યા વગર નહિ બળે.”

“તે તેમ કરતાં તો ખીચડી કાચીકાચી સુકાઈ જશે. તળે છે થોડો ભૂકો તે લાગશે. માટે ફૂંકવાનો રસ્તો બતાવ.”

“મારી તો અક્કલ ચાલતી નથી. ફૂંક જેવી ફૂંકો મારો તે તમારા નાજુક મોંમાં જોર કેટલું ? હું ફૂંક મારું તો અભડાવ ને તમારામાં ફૂંકવાનું જોર નહિ !”

કુસુમ જરાક ઊંચી થઈ વિચારમાં પડીને બોલી ઊઠી : “જો, ભૂંગળીને ઠેકાણે આ હથેલી મોં આગળ રાખું ને ફૂંક મારું, તો દેવતા સળગશે કની ?”

“હા, લો, એમ કરી જુઓ.”

ફૂંક મારતાં આંખમાં રાખ ઊડી ને માળણ હસી પડી.

“લ્યો, લ્યો હવે ! જાઓ ઘેર ! જેનું કામ જે કરે. આવા રૂડા મોં ઉપર રાખોડી ઊડી ચોંટી તે બાવીઓ જેવાં કાળાં હોય તો તો બરોબર લાગત.”

“ત્યારે આ કેવી લાગે છે ?” હથેલી વડે ભૂલી ત્યાંથી ફરી ફૂંક મારવાનું કરતી કરતી કુસુમ બોલી, ને ઉત્તર મળતાં પહેલાં હથેલી ધરી ફૂંક મારવા લાગી. માળણને ઉત્તર સૂઝે ત્યાર પહેલાં ભડકો થયો અને સુન્દર પાસે આવીને બોલી ઊઠી :

“આ દિવસમાં ધોળી વાદળીઓથી ઢંકાયેલો ચન્દ્ર લાગે છે એવું તારું રાખોડીવાળું મોં લાગે છે, કુસુમ !”

કાકીને દેખીને કાંઈક ચમકી, અંતે સ્વસ્થ થઈ, હાંલ્લાનું ઢાંકણું ઉપાડી એક ધોયેલા છોડિયા વડે ખીચડીના દાણા કાઢી ચાંપી જોતી, એણી પાસ જ દષ્ટિ રાખી કુસુમ બોલી :

“કાકી ! ‘એ રાખોડીને એ મોં - એ બે આખરે એક દેખાવાનાં તે આજથી અજમાવી જોઉં છું કે એ બેનો અરસપરસ મેળ કેવો થાય છે ? આખરનું જે સાથી તેનું આજથી જ હેત કરું છું.”

‘કર્યું કર્યું એ હેત ! ઊઠ - આધી - રોજ નવા નવા વેશ કાઢે છે તે હવે નહીં નભે. ખબરદાર જમની ! જો આ છોકરીને અહીં આવવા દીધી તો !”

જમની - ‘કાકીબા ! મેં તો ઘણુંય સમજાવ્યાં પણ એ કંઈ અમ જેવાનું માને ? રૂહાડ કરીને આવું આવું કરે છે !’

સુન્દરગૌરી - ‘તે કેમ, કુસુમ, કહ્યું માને છે કે નહીં ! ઊઠે છે કે ઘરમાંથી વડીલને બોલાવું ?”

ચાંપેલો દાણો હાંલ્લીમાં પાછો નાખી હાંલ્લી ઢાંકતી કાકી ભણી કંઈક ફરીને ઊંચું જોઈ કુસુમ બોલવા લાગી :

‘તે શું, કાકી, એમ જાણો છો કે વડીલ કુસુમને તમારી પેઠે ધમકાવશે ?’

‘ના, શું, કાકી, એમ જાણો છો કે વડીલ કુસુમને તમારી પેઠે ધમકાવે ? પણ એટલું તો થશે કે તારા આ ચાળા જોઈ વડીલ દુઃખના દરિયામાં ડૂબશે. માનું કાળજું બાળે છે ને દાદાનું બાળ. જોઈ તો ખરી કે કોનાં કોનાં કાળજાં બાળે છે ? ભાવડાઓ છોકરીઓને ભણાવે ને આમ બગાડે - તે તારા બાપ નથી જાણતા, પણ દાદા તો જાણે છે.’

હાંલ્લી ઉઘાડી, માંદા પાણી રેડતી રેડતી હસતી હસતી પાણીની ધાર ભણી જ આંખ રાખી કુસુમ બોલી :

‘કાકી ! એ તો ભૂલ્યાં. દાદા તો વળી પિતાજી જેટલું પણ કુસુમને કહેવાના નહીં; અને પિતાજીની જોડે તો બહુ બોલાય નહીં, પણ દાદાજીને તો કહેવાય એટલું કહું.’

મોં લંબાવી ખભા ઊંચા કરતી સુન્દર બોલી : ‘ઊંહ-તું તે કોઈને ગાંઠવાની નહીં. શું કરીએ આને તે ? પણ બોલ તો ખરી કે આ બધું શું કરે છે ને આ વેશ શો કાઢ્યો છે ? મને તો તારી કંઈ સમજણ પડતી નથી.’

‘કાકી ! કોઈને ભારે પડ્યા વિના ગરીબ થઈ એકલાં બાવીઓ પેઠે કેમ રહેવાય-આવું કેમ ખવાય ને આવું કેમ પહેરાય તે શીખું છું.’ ઊભી થઈ, કાકીના સામી ફરતી, પહેરેલા વસ્ત્રનો જાડો પાલવ હાથમાં ઝાલી બતાવતી અને આંખ વડે હાંલ્લી બતાવતી, કુસુમ પ્રફુલ્લ મુખથી બોલી અને અંતે જય પામતી હોય તેમ કાકીની આંખો સામું તાકીને જોઈ રહી.

‘કુસુમ ! તારે કરવું હોય તે કર, પણ આ કંઈ સારું કરતી નથી.’ નિઃશ્વાસ મૂકી સુન્દર એક ઝાડના ટૂંકા ઉપર લમણે હાથ મૂકી બેઠી અને કુસુમના ચૂલા સામું જોઈ રહી.

થોડી વારે હાંલ્લીમાં જોઈ, ઊભી થઈ, બેચાર પાંદડાં વીણી, કુસુમ પત્રાણું કરવા બેઠી, ને તેને સળીઓના કટકાથી સાંધતીસાંધતી બોલી : ‘કાકી ! આ અન્ન ખાવું હોય તો ચાલો - એ પણ મિષ્ટ લાગશે, એથી પણ જઠરાગ્નિ તૃપ્ત થશે.’

‘શું આમ હાથમાંથી જવાને બેઠી છે ! તારા ઘરના અન્ન જેવું આ અન્ન ના હોય અને એ જાડું અન્ન તારા નાજુક પેટમાં ને નળામાં ખૂંચશે ને પ્રાતઃકાળે ઔષધ ખાવું પડશે.’

‘કાકી ! આ ખીચડી ખાતાં તો બેત્રણ દિવસ થયા.’

‘હૈં ! ત્રણ દિવસ થયાં ખાય છે ? દીકરી, ગજબ કર્યો !’ - છાતી ઉપર હાથ મૂકતી સુન્દર ચપ લઈને ઊભી થઈ અને હાંલ્લીને અડકવા ગઈ.

‘હાં, હાં, અડકશો નહિ - નવણમાં છું.’ કુસુમ ગાજી ઊઠી.

‘હવે જાણ્યું તારું નવણ ને બવણ. જમનીનું લૂગડું, જમનીની માટલી, ને બધું નવણમાં હશે ખરું કની ?’

‘તો, આ જુઓ. પણ કાલને માટે ધોઈ સૂકવી મૂકેલું લૂગડું પેલા ઝાડની ડાળી ઉપર, ને આ હાંલ્લી તો કુંભારના ઘરની નવી છે. કાકી ! આવો તો ખરાં ! જરા ચાખો તો ખરાં ! જુઓ તો ખરાં, વારુ, આમ શું ગાંડાં કાઢો છો ?’

‘હા, હા, હું ગાંડી, ને તું ગાંડી તે ડાહી. હું તો અડકું છું ને હાંલ્લીબાંલ્લી બધું લઉં છું ઘરમાં - તારાં માને ને બાપને દેખાડવાને.’ સુન્દર અડકવા ગઈ. કુસુમે તેને અટકાવી.

‘જો, તારે આ વાત એમનાથી છાની રાખવી હોય તો એટલું કબૂલ કર કે આવું-આવું જે-જે ધતિંગ કરે છે તેની પ્રથમ મને જાણ કરવી.’

‘તે તમે કબૂલ કરો છો કે તમારે એ વાત કોઈને કહેવી નહિ ?’

‘હા.’

‘ને મને અટકાવવી નહિ ?’

‘એ તો અટકાવવાનું હોય ત્યાં અટકાવવી ય પડે !’

‘તે બળથી કે કળથી ?’

‘કળથી, બાપુ, કળથી. એટલું ય કબૂલ તો કર.’

‘નક્કી-ખાતરી ?’

‘હા. નક્કી ! ખાતરી !’

‘જાઓ, ત્યારે કબૂલ.’

“ત્યારે કહે કે આવું-આવું શું-શું ધાર્યું છે ?”

“જુઓ, ગુણિયલના મનમાં મને બુદ્ધિધનભાઈને પરણાવવાનું છે - તેની આપણે ના છે. બહેનના સસરા તે મારા વડીલ. પિતાજીના મનમાં મને સરસ્વતીચંદ્રને પરણાવવી છે - તેમાં પણ આપણી ના સમજવી અને આ ચન્દ્રકાન્તભાઈના ઘરમાં એક છે ને તેના ઉપર મને બીજી બેસાડવાની માગણી તેમના ભાઈએ કરી છે - તે કાગળ પિતાજી ઉપર છે - તેની પણ ના.”

સુન્દર : “બે વાતની ના તો સમજાઈ, પણ સરસ્વતીચંદ્રની ના કેમ કહે છે ?”

કુસુમ : “બે વાતની નામાં છેલ્લે સુધી મને મદદ આપો તો સમજાવું. પિતાજી, દાદાજી, ગુણિયલ, જટાશંકરમામા ને એ બધાંને આ વાતમાં તમારે સમજાવવાં.”

સુન્દર : “તે એટલી બધી હું બંધાઉં તેને સાટે તું કેટલું બંધાય છે ?”

કુસુમ : “સરસ્વતીચંદ્રને ન પરણવાનું મારું કારણ તમને બદલામાં સમજાવું.”

સુન્દર : “ના, તે એટલામાં બદલો ન વળે. હું બંધાઉં તેના બદલામાં તું સરસ્વતીચંદ્રને પરણવાને બંધાય છે ?”

કુસુમ : “આવડીઆવડી ના !”

એણે ‘આવડી’ ઉચ્ચારતાં હાથના ચાળા કર્યા.

સુન્દર : “ત્યારે અમારીય આવડીઆવડી ના. આટલી છોકરી મને પટાવે છે - જમની ! જો તો ખરી !”

જમની : “કુસુમબા ! ત્યારે કહી જ દોને. કાકીબાનેય મનની વાત ન કહીએ ?”

કુસુમ : “જો તમે આટલું બંધાઓ તો હું એટલી બંધાઉં કે સરસ્વતીચંદ્ર જડે ને પોતાના વિચાર ફેરવે તો પણ તેટલાથી કંઈ મારે મારા વિચાર ફેરવવાના નથી, પણ હું પૂછું એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે ને એવા ઉત્તર આપે કે તેથી મારા મનનું સમાધાન થાય ને મારા વિચાર ફેરવે ને તેમનો ને મારો બેનો વિચાર એક થાય તો પછી હું મને ઠીક લાગે તો વિચાર કરું - તે વિચાર કરું - હાં - વિચાર કરું, બીજું કાંઈ અત્યારથી બંધાવાનું નહિ.”

સુન્દર : “આ જો ને ! આનું આમ થાય, તેનું તેમ થાય, પેલાનું પેલું થાય - તો પછી મારાં કુસુમબહેન શું કરે ? વિચાર કરે ! બીજું કાંઈ ન કરે, પણ વિચાર કરે. જાઓ, અમે તો કંઈ બંધાતાં નથી.”

કુસુમ : “હું તો આ ખાવા બેસું.”

પત્રાળું તૈયાર થયું હતું. તેમાં ખીચડી લઈ કુસુમ ખાવા લાગી. સુન્દર કેડે હાથ દઈ ઊભી જ રહી, વળી સ્મરણ સ્ફુરતાં બોલી : “કુસુમ ! બીજી વાતમાં બંધાવાનું પડતું રહ્યું. પણ વાત કહેવા તું બંધાઈ છે તે તો કહે કે તે શાં-શાં ધર્તિંગ ધાર્યા છે ?”

કુસુમ હસી પડી : “કાકી ! આ અન્નમાં એવો નશો છે કે સાંભરેલું ભૂલી જવાય છે.”

સુન્દર : “ઠીક છે, ત્યારે હું ભૂખથી ભૂલી જઈશ.” સુન્દરે જવા માંડ્યું. કુસુમે તેને ઊભી રાખી.

કુસુમ : “ઊભાં તો રહો. જરા મશ્કરી કરીએ તેમાં શું રિસાવો છો જે ? મારા વિચાર ધારેલા છે તે તું, જમની, કાકીને કહે. પછી બાકી રહેશે તે હું કહીશ.”

સુન્દર : “કહે, બાપુ, જમની, તું કહે; એ નહિ કહેવાની.”

જમની : “કાકીબા ! બહેનને બાવીની પેઠે રહેતાં શીખવું છે, માળણ પેઠે રહેતાં શીખવું છે, અને જાણવું છે કે અમે બધાં રહીએ છીએ તેમ એમનાથી રહેવાય કે નહિ ?”

સુન્દર : “પછી ?”

જમની : “હું તો આટલું જ જાણું.”

સુન્દર : “તેમાં તેં શું વધારે કહ્યું ? કેમ કુસુમ, શું ધાર્યું છે ?”

કુસુમ મોં ધોઈ ઊઠી અને મોં લોહતીલોહતી આગળ આવી બોલી : “કાકી ! લો, હું જ કહીશ. મારે જમી લેવું હતું તેમાં વાર થાય માટે આ યુક્તિ કરી ઉતાવળથી જમી લીધું. હવે સાંભળો, આ કાળમાં કુંવારી સ્ત્રીઓને દ્રવ્ય વિના ખાવાપીવાનો વાંધો પડે અને મોટા ઘરનાં બાળકથી રાંક લોકની રહેણી પ્રમાણે રહેવાય નહિ, એવું તમે જ કહ્યું હતું. મેં મારી હવે ખાતરી કરી લીધી કે આ લૂગડાં

મારાથી પહેરાશે, આ ધાન્ય મને પચશે ને ભાવશે, ને આવે ઠેકાણે રહેવામાં મને કંઈ હરકત નહિ પડે. આ માળણનો માસના બે રૂપિયાના ખરચથી નિર્વાહ થાય છે - લૂગડાં, ખાવાનું અને માટલાં-લાકડાં સુધ્યાંત ! બાર માસે એ ચોવીસ રૂપિયા થયા. તે ચાર ટકા પ્રમાણે છસો રૂપિયાનું વ્યાજ થાય. પિતાજી મને કન્યાદાનમાં એટલી રકમ તો ઓછામાં ઓછી આપવાનું ધારશે, ત્યારે આ તો એ રકમ પણ નહિ જોઈએ. એટલા રૂપિયા પિતાજી એમને પોતાને નામે રાખવા હોય ત્યાં રાખે અને મને આટલું વ્યાજ અપાવે, એટલે આપણે થયું. તેટલામાં તો ‘તાગડધિન્ના’ થાય ને કુમારી કુસુમ, મિ ફલોરાનાથી પણ વધારે સુખી થાય.”

સુન્દર : “તને આ બધું કોણે શીખવ્યું ? - હશે, હવે એ આવડ તારામાં આવી. ચાલ, પછી શું કરવું છે ?”

કુસુમ : “પિતાજીને નાતજાતની હરકત પડે નહિ ત્યાં સુધી મને ઘરમાં રાખશે ત્યાં સુધી રહીશ, તેવી હરકત પડવા માંડશે ત્યારે...”

સુન્દર : “ત્યારે શું ?”

કુસુમ : “ત્યારે કે - ગાઉ ? - ‘કુસુમબહેન ચા...લ્યાં...રે... ગોદાવરી !’... ગોદાવરી જતાં તો પૈસા બેસે, પણ સુરગ્રામ, સુન્દરગિરિની બાવીઓ અને એવાંએવાં સ્થાન ક્યાં ઓછાં છે કે જ્યાં સ્ત્રીની જાતને પણ ભય નથી અને મનજી બંડ કરે તેને કેદ કરવાને તો સાધુજનોના કિલ્લા તૈયાર જ છે. કાકી ! હવે કુસુમ મીરાંબાઈ થવાને તૈયાર છે.”

સુન્દર : “તે ગાંસડાં-પોટલાં ક્યારે કરવાનાં છે ?”

કુસુમ : “આવી જાત્રા કરવાને ગાંસડાં-પોટલાં શાં ? શરીરનો રથ ને મનની સવારી; કુસુમ કાઢે સંઘ, ત્યાં તો આનન્દની વારી.”

સુન્દર : “પણ પિતાજી ઘરમાં રાખે ત્યાં સુધી તો રહેવું છે ની ?”

કુસુમ : “એમાં કાંઈ વાંધો નથી. માત્ર વચ્ચે એક દિવસ આ બધાં સ્થાન જોવા જવું છે અને ક્યાં ઠીક પડશે તેનો નિર્ણય કરી રાખવો છે.”

સુન્દર : “તે ક્યારે ?”

કુસુમ : “કાંઈ નિમિત્તે પ્રસંગ આવશે.”

સુન્દર : “કુસુમ ! હવે ઘરમાં આવવું છે કે નહિ ?”

કુસુમ : “હાસ્તો ! હવે ઘર અને આશ્રમ બે કુસુમને મન સરખાં છે, ને પિતાજી અને ગુણિયલ એ બે શિવપાર્વતી જેવાં છે, તેના મન્દિર જેવું આ ઘર આશ્રય આપશે ત્યાં સુધી ત્યાં જ આનન્દ છે. કાકી ! કુસુમનું આયુષ્ય હવે તપોમય સમજવું. મીરાંબાઈનો કાળો કામળો કુસુમને ગમ્યો છે. એને સંસારના બીજા રંગ લાગે નહિ ને ટાઢમાં ઓઢાય.”

સુન્દર : “કુસુમ ! કન્યાઓને વિદ્યા આપતાં પહેલાં જ સંસારમાં પરોવવી એ શાસ્ત્ર તારા દષ્ટાંતથી વધારે સમજાશે. અને બીજાં માબાપ પોતાની કન્યાઓને વિદ્યા આપતાં તારા દષ્ટાંતથી ડરશે અને તે બાપડીઓને વિદ્યા નહિ મળે - એ સર્વ સંસારનું પાપ, કુસુમ તારે માથે ! માતાપિતા અને સંસારને દુઃખી કરી તેનું દુઃખ દેખી પસ્તાજે ને કાકીને સંભારજે !”

ક્રોધ અને અશ્રુથી ભરેલી સુન્દર ચાલી ગઈ. કુસુમ હોઠે આંગળી મૂકી પાછળ ઊભી રહી. તેનું મુખકમળ કાકીની છેલ્લી શબ્દવૃષ્ટિના પ્રવાહથી નમી ગયું. નવા ઊંડા વિચારમાં પડી જઈ તે ધીમીધીમી ચાલવા લાગી. તેના મનના પ્રબળ તાપને દેખી બહારનો તાપ હારી જતો હોય અથવા એવા તાપવાળી સુન્દર બાળાને વધારે તાપ ન આપવો એવી સૂર્યને કે મેઘને દયા આવતી હોય તેમ એક વાદળું સૂર્યની નીચે આવી ગયું અને કુસુમના મ્હાન શરીર ઉપર છત્રની છાયા થઈ.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’

શબ્દસમજૂતી

અર્ધોત્થિત અર્ધું ઊભું થયેલું અર્ધોત્ક ઊભડક કાન્તિ તેજ હાંલ્લી માટીનું પહોળા મોંવાળું રાંધવાનું એક વાસણ પત્રાળું પાંદડામાંથી બનાવેલી થાળી, પત્રાવળી મિષ્ટ મીઠાશવાળું હરકત વાંધો સુધ્યાંત સહિત આવડ આવડત તાપ (અહીં) દુઃખ મ્હાન કરમાયેલું, દુઃખી, ખિન્ન છત્ર રક્ષણ કરનાર

રૂઢિપ્રયોગ

ગાંડાં કાઢવાં ગાંડાંની માફક વર્તવું, ધર્તિંગ કરવાં ઢોંગ કે બનાવટ કરવાં, તાગડધિત્રા કરવા મોજમજા ઉડાવવી
સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) કુસુમ અને માળણ શો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હતાં ?
- (2) માળણ કુસુમની આંખોને કોની સાથે સરખાવે છે ?
- (3) સુન્દરે પાંદડાં વીણી કયું કાર્ય કર્યું ?
- (4) કુસુમ હાંલ્લીને અડકવા બાબતે સુન્દરને શા માટે અટકાવે છે ?
- (5) કુસુમે શી યુક્તિ કરી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) સુંદર કોને શોધતી હતી ? તેમાં તેણે શો ચિત્રવેશ જોયો ?
- (2) કુસુમ કાકીની આંખો સામે શા માટે તાકીને જોઈ રહી ?
- (3) કુસુમ મનની શી વાતો સુન્દરને સમજાવે છે ?

3. વિસ્તૃત ઉત્તર લખો.

‘કુસુમનું કઠણ તપ’ શીર્ષક ચર્ચો.

નોંધ લખો :

- (1) કુસુમની સમજદારીની ભાવના
- (2) સુન્દરની રસોઈકળા

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

1. ‘નવલકથા’ વિશે તમારા શિક્ષક પાસેથી માહિતી મેળવો.
2. આપણી જાણીતી નવલકથાઓની યાદી, તેના લેખકના નામ સાથે તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

1. ગોવર્ધનરામ આપણા સમર્થ ગદ્યકાર છે. તેમની યશોદાયી નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં તેમની ગદ્યછટા નિખરી આવી છે, તેનો ખ્યાલ તમને આ પ્રકરણ વાંચતાં આવશે. અહીં તમને સંવાદ, કથન, વર્ણન એમ બહુવિધ કથનરીતિનો ઉપયોગ સહજ રીતે કરેલો છે તેનો ખ્યાલ આવશે.
2. ગોવર્ધનરામે ભાવને અભિવ્યક્ત કરવા આલંકારિક ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે તે નીચેનાં વિધાનો પરથી સમજાશે.
‘ઝાડની ડાળો અને પાંદડાં વચ્ચેથી કોયલ ટહુકી ઊઠે તેમ શાન્તિથી... ઊભરાતા આ સ્થાનમાં કુસુમ બોલીને સુન્દરનો પગ અટક્યો. આવાં બીજાં વિધાનો આ પ્રકરણમાંથી તમે જાતે શોધો.
3. તમે જુઓ, એકમમાં મોટે ભાગે કુસુમ અને સુંદરના સંવાદો છે, જે અવતરણમાં મુકાયા છે.
“ને મને અટકાવી નહિ ?”
“એ તો અટકાવવાનું હોય ત્યાં અટકાવવી ય પડે ?”
“તે બળથી કે કળથી ?”
“કળથી, બાપુ, કળથી. એટલુંય કબૂલ તો કર.”
“નક્કી-ખાતરી ?”

“હા. નક્કી ! ખાતરી !”

“જાઓ, ત્યારે કબૂલ.”

4. કુસુમના લાક્ષણિક સંવાદમાં તેના મનોભાવો અને પોતાના વિશેની પોતાની ધારણા સરસ રીતે અભિવ્યક્ત થયાં છે.
કુસુમ : “હાસ્તો ! હવે ઘર અને આશ્રમ બે કુસુમને મન સરખાં છે, ને પિતાજી અને ગુણિયલ એ બે શિવપાર્વતી જેવાં છે...”
5. હવે નીચેના ફકરામાંથી ભાષાકીય લાક્ષણિકતાઓ તમે પોતે તારવો.
‘ક્રોધ અને અશ્રુથી ભરેલી સુંદર ચાલી ગઈ... તેનું મુખકમળ કાકીની છેલ્લી શબ્દવૃષ્ટિના પ્રવાહથી નમી ગયું.’

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

1. નવલકથાના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ખ્યાલ આપી ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ નવલકથા વિશે માહિતી આપો.
2. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ફિલ્મ મેળવી વિદ્યાર્થીઓને બતાવો અથવા તેઓ ઘેર જોઈ શકે તે માટેની વ્યવસ્થા કરી આપો.

